

A tragédia-fordítások kulisszái mögül

Szeli István

Száz éve, hogy megjelent Az ember tragédiája, s azóta — ha hihetünk Halász Gábornak, a kritikai Madách-kiadás szerkesztőjének — csak a két világháború közötti húsz év alatt tizennégy nyelven tizenhét fordítása jelent meg. Talán csak Petőfit ismeri jobban a világ, igaz, őt is inkább a hősi élet és a romantikus halál révén. Ennek az Európán kívül rekedésnek az okát keresve az irodalomtörténészek a társadalmi fejlődés Európától elütő tempójára, a „történelmi késésre” szoktak hivatkozni, amely a magyar irodalmat a szellemi különfejlődés sajátos esetévé tette. A példa kézenfekvő: Adyt is a rokon fejlődésű, közép-európai történelmi sorsú népek értették és értékelték elsőnek. A Tragédia azonban kivétel: gondolatisága, bölcséleti fogalomköre, emberi egyetemessége nem követeli meg annak a talajnak az ismeretét, amelyben gyökereit engedi; a mű anorganikus képződménye a magyar irodalomnak, mert csak távolról kíséri a nemzeti élet kérdéseit és gondjait. (Az egész hatalmas történelmi tablón csak egy históriai magyar képe villan fel, Hunyadié.)

Azt hisszük, mégsem ez a „talajtalanság”, az egyetemes emberi nyelv fogadtatta el a világgal a Tragédiát. Más az oka ennek: a színi produkció lehetősége. Igen jellemző a mű európai fogadtatására, hogy színpadtechnikai, rendezési és színháztudományi vonatkozásokban sokkal több tanulmány foglalkozik vele, mint irodalomtörténeti vagy esztétikai-elméleti szempontból. S ugyancsak ez, a színi megjelenítés szándéka hívja életre az utóbbi negyven esztendő három szerbhorvát fordítását is.

Ismeretes, hogy a Tragédiára 1883-tól, az első színpadi előadástól kezdve figyel fel az irodalmi világ. Sorozatos európai előadása után Zágrábban 1914 májusában hozzák színre (szerbhorvát nyelvterületen először és utoljára), de éppen ennek a színpadi adaptációnak a sorsa bizonyítja leginkább, hogy a műhöz nem lehet pusztán a színpadi mutatványosság felől köze-

ledni, mert a színpad olyan művi beavatkozásokra csábít, amit a Tragédia bölcséleti anyaga nem viselhet el súlyos következmények nélkül. A majd-nem teljes zágrábi kudarc oka a sem a gondolati koncepciót, sem a költői értéket nem érző, csak a színpad kívánalmait szem előtt tartó adaptálás, amelyből szinte nyomtalanul tűnik el a költő mondanivalója. Ha meg-gondoljuk, hogy az öt nap alatt cseh nyelvű *színpadi* szövegből fordított Tragédia mindössze *tizenkét* nap alatt került színre rendkívül terhes politikai légkörben (néhány héttel a világháború kitörése előtt), akkor meg-értjük az egykori lapvélemények éles és elutasító hangját: „A bemutatót hűvösen fogadta a közönség. Ez érthető s egyben vigasztaló is, mert ez annak a jele, hogy mégiscsak új korszakba léptünk, olyan korba, amelyben ébredezni kezd a vágy a harc és a megismerés után, s van remény, amely megvalósulhat: a nép és az egyén jobb élete, azaz, hogy a célért mégis érdemes küzdeni”. (*Slobodna riječ*) „Nem lehet kétség afelől, hogy a mű nagy alkotás, koncepciójában és mély filozófiájában egyaránt, de a színpadról mégsem hat úgy, ahogy azt el lehetne várni”. (*Obzor*) „...senki sem sajnálta, hogy a rüggöny utójára gördült le. Ilyen dolgok ötven évvel vagy még többel ezelőtt lehettek szenzációk, akkor hatalmasnak és újnak hatottak, de ma már többé nem lelkesít a sok szó, a tarka szín, a lárma, az illusztráció, a történelmi kinematográf...” (*Novosti*). „Ez a mély pesszimizmus, amely többé semmit sem mond, s a végpusztulás bibliai legendájához tér vissza, nehezen elégítheti ki a munka és a könyörtelenül nehéz létharc mai emberét. De mégsem helyes a priori megtagadni ennek a majd ötven évvel ezelőtt alkotott műnek irodalmi és filozófiai értékét, amihez nem férhet szó”. (*Narodne novine*)

A Tragédia balsikerű zágrábi bemutatója azonban nem hagyott mélyebb nyomot a mű befogadásában, negyed évszázad múlva újra három fordítás lát napvilágot, kettő szerb és egy szlovén nyelven. S ez Zmaj 1889-i fordításával együtt már ötödik átültetése a Tragédiának.

Halász Gábor, a Madách-filológia egyik legjobb művelője, pontatlan-nak bizonyult Madách összes műveinek egyébként kitűnő kritikai kiadá-sában. Három szerbhorvát fordítást tart számon a két háború között: Klearhét, Vladislav Jankulovét és Svetislav Stefanovićét, holott csak kettő jelent meg: Jankulov fordítása 1938-ban és Stefanovićé 1940-ben. Halász adatai Mohácsi Jenőtől, a Tragédia német fordítójától származnak, aki 1939-ben a Stefanović-féle szöveg végleges kialakítása ügyében Bel-grádban járt, s itt értesült Klearh fordításáról, de hogy Klearh azonos Jankulovval, akkor még nem tudhatta, mert Jankulov Klearh álnéven adta ki a fordítást. Erre meg is volt az oka: az egyház (mind a katolikus, mind a görögkeleti) mindvégig hűvös és tartózkodó álláspontból nyilat-kozott Madách műve felől, a harmincas évek szabadtéri spektákulumával pedig éppen a liberális szabadgondolkozó Madáchot akarta kiszűrni a Tra-gédiából. „Igazán bensőséges, vallásos lelkekre Madách Tragédiája kínos benyomást tesz, mint akik imádság helyett káromkodást, isteni tervek helyett inkább kontárságot, nagy, teremtő stílus helyett inkább cinizmust s az ördög türhetetlen pökhendiségét érzik ki, s elzarándokolnak az ilyen földről Dante poklába, hogy áhitatot és kegyeletet tanuljanak” — írja róla Prohászka püspök.

Jankulov intim közlésben maga is beszél kételyeiről a kiadónak, a *Kalangya* akkori szerkesztőjéhez, Szirmai Károlyhoz írt levelében: „A mű egy fenköltén gondolkodó világzenének szabad bölcsellete. Én, annak for-dítója, pap vagyok, kinek irodalmi tevékenysége censura alatt áll. A műben nagyon egy jelenet Konstantinápolyban, mely egy oly történelmi beállítást tartalmaz, mely a szigorú orthodoxiának nem felel meg, leg-

alább is nem átlagos papi észnek. Azért úgy határoztam, hogy a fordítás egyelőre nevemnek a kihagyásával jelennék meg. A címlapon csak ennyi állna: „Prevod sa madjarskog”. Egy későbbi levelében pedig: „Álnevem, ha már kell: KLEARH”.

Itt a nyitja tehát a Halász-féle kritikai kiadás tévedésének.

A Tragédia első szerb fordítója Zmaj. Amikor a Tragédiát fordítja, már olyan fordítás-sikerek állnak mögötte, mint Arany Toldija, Petőfi János Vitéze stb. Ezek a művek elsősorban a maguk népies-realisztikus ideáljokkal, társadalmi mondanivalójukkal és nyelvi eszményükkel hatottak rá, Vuk és Branko nyelvi-költői forradalmának egyik legsikeresebb beteljesítőjére. A magyar nemzeti klasszicizmus költői programjának megvalósulása Zmaj ars poeticáját és irodalmi programját is igazolta, aminek természetes folyománya volt a kongeniális Arany- és Petőfi-fordítás. Madách költészetében azonban Zmaj nem találhatta meg ezeket a korszakos jegyeket, ezenkívül Madách lelki tájai is idegenek voltak az ő költői világához. De Zmaj nem is a maga programját és költőiségét kereste Madách költészetében, fordításához az irodalmi élet egy eseménye adta meg az alkalmat és indítékot. Negyvenéves írói jubileumát a hivatalos magyar irodalom is megünnepli: a Kisfaludy Társaság levelező tagjává választja, Abrányi Zmaj verseket fordít, Gyulai és Szász Károly pedig ünnepi beszédet mond a Kisfaludy Társaság díszülésén. Zmaj lapjában, a *Starmali*-ban köszöni meg nyilvánosan is az ünneplést, a Kisfaludy Társaságot pedig levélben értesíti, hogy Madách Tragédiáját fordítja „hálából a negyven éves jubileum alkalmából rendezett ünnepségért”. Nem egész kilenc hónap múlva a Kisfaludy Társaságnak ajánlva meg is jelenik a Čovekova Tragédija, az akkori viszonyok közt szokatlanul nagy: 1700 cirill- és 700 latinbetűs példányszámban. A feladat és alkalmosság azonban ezúttal sem jó ihlető: a fordítás tónusban és dikcióban, stílusban és versmértékben, egész költői felfogásban elüt az eredetitől, s a fordító költészetének erős jegyeit viseli magán. Soha költői tárgy nem esett oly messze költőtől, mint a Tragédia tárgya Zmaj „provinciális gondolatvilágától” — ahogy kritikusan nyilatkoznak róla. Nem csoda, hogy a fordítást — tartózkodón fogadják, maga Zmaj pedig csendes rezignációval, fáradt panasszal veszi tudomásul a kudarcot: „Ezen a könyvön csaknem kilenc hónapig dolgoztam, időből és munkámból szakítva, amiből élek, azaz hogy csak elégedélek. Sokat kellett éjszakánként is dolgoznom, aminek gyenge egészségem látta kárát, azt pedig, hogy az én koromban ettől a fáradságtól valamelyes hasznot is reméltem — íme, nyilvánosan is bevallani a legkevésbé sem szégyellem. Ami a latinbetűs kiadást illeti, ebben egyedül az a szándék vezetett, hogy én is segítsek lerombolni azt a kínai falat, amely a „szerb” irodalmat a „horváltól” elválasztja. S hány előfizető jelentkezett a latinbetűs kiadványra? Valamivel több, mint amennyit az ujjaimon megszámlálhatok... Ha nem akadnak vevői, majd akadnak evői, amelyek majd elrágcsálnak ezen a könyvön is... Egészségükre válják. Remélem, hogy ettől az eledeltől nem rontják el gyomrukát”.

Zmaj fordítása tehát megbukott, noha — mint a Tragédia egyik későbbi fordítója írja — „a magyar imperializmus alatt egy ilyen fordítás joggal számíthatott nagyobb elismerésre és tágabb keblű elnézésre”.

A Zmaj-féle szöveg elavultsága még nyilvánvalóbbá lesz a harmincas évek végén, amikor ismét felmerül a színpadi előadás gondolata. A szabadtéri előadások közönségikerein felbuzdulva, a Dunabánsági Színtársulat, a Zágrábi Horvát Színház, a zombori színház, a beogradi Nemzeti

Színház és a ljubljanoi Narodno Gladališče szinte egyidőben veszi fel játérendjére a Tragédiát; rendezők, kritikusok, írók, fordítók, dramaturgok utaznak a szegedi játékokra a bemutató előkészítése miatt; Németh Antal 1940-ben Ljubljánában tárgyal Vidmarral, a színház dramaturgjával a mű kamaraszínházi bemutatójáról, s készül a Tragédia szlovén fordítása is. A dramaturgok és a kritikusok egyöntetű véleménye szerint azonban Jankulov fordítása nem lehet alapja a szöveggönyvnek, új fordításról kell gondoskodni, mert Jankulov szövege „ünnepeyes, helyenként erősen egyházi színezetű... kemény, kötött és merev”. De Jankulov nem is számolt a színpad követelményeivel, hisz még a húszas években kezd hozzá a fordításhoz, amikor nemhogy a színrehozásra, de még a kiadásra sem gondolhatott. „Jaj annak a fordításnak, amely azért készül, hogy a színeszék könnyebben megtanulhassák” — írja egyik levelében Szirmainak.

A színházak Svetislav Stefanovičtól, a Shakespeare-tragédiák sikeres fordítójától várják a megoldást, a színpadra is alkalmas szöveget. Stefanovič azonban nem mondhatja el fordításáról, amit Babits a magyar Infernóról: „Több évi, inkább gyönyörűséges, mint fáradságos munka eredménye”, mert még Zmajnál is gyorsabban ültette át a Tragédiát. Három szín fordítása már korábban megjelent (egyét a belgrádi rádió is bemutattott), a többi tizenkettőt 1939 márciusában fordította Vojnovich Géza és Mohácsi Jenő segédletével, de leginkább a német szövegre támaszkodva. Madách nyelvének fogyatékos ismeretét azonban nem pótolhatták a magyarázatok: Stefanovič fordításában találjuk a legtöbb anyagi hűtlenséget az összes áttünetések közül. A „nonum prematur” elvének a megkerülésével készült, kellően ki nem érlelt fordítás gyakran Madách filozófiai mondanivalójának a rovására megy, pl. a családról és a magántulajdonról alkotott véleménye torzult el benne:

Család és tulajdon lesz

*A világnak kettős mozgatója,
Melytől minden kéj és kín születni fog.*

Stefanovičnál:

Posed i porodica,

*Dva glavna biće svetu pokretača
Iz kojih će se radjati svaka slast.*

Mégis, tévedései ellenére is, egyedül neki sikerült megteremtenie a fordításban a drámai feszültség légkörét, felszínre hoznia a gondolatok drámai elemeit, és sikerült megszabadítania a szerb szöveget minden hordalékanyagtól, amely Zmajnál már eliszaposította a drámai ereket (szövege kb. 200 sorral hosszabb az eredetinel), frissebbé tenni Jankulov kenetességét, oratori modorát. Ezzel a fordítással, amely már sokkal közelebb került a szöveggönyv igényeihez, talán már meg lehetett volna kísérelni a bemutatót is, mert kellőképpen érezteti a történelmi képek színeit, a gondolatok ritmusát, s jelen van benne az eredeti szöveg drámai feszültsége is.

Azok az események azonban, amelyek néhány hónappal ezután bekövetkeztek, végleg levették a műsorról a Tragédiát.